

Вікторія Новікова,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
Національний університет «Юридична академія України
ім. Ярослава Мудрого», м. Харків

Деякі аспекти поняття недійсності правочину

*Я називаю події,
що створюють настання або припинення
правовідносин, юридичними фактами
Савіньї*

Правочини посідають значне місце в системі юридичних фактів, що лежать в основі настання, зміни та припинення цивільних правовідносин.

Необхідною частиною будь-якого правочину є волевиявлення, тобто вираження приватної волі створити певний правовий наслідок. Волевиявлення є як проявом волі, спрямованої на настання правового наслідку, так і її безпосереднім здійсненням¹. М. Таламанка зазначав, що правочин прийнято ідентифікувати з вираженням у ньому волею рішенням юридичної спрямованості, що становить його правовий зміст. Якщо таке рішення є, то має місце й правочин, що може досягати або не досягати того правового результату, на який він спрямований, і тоді говорять відповідно про його дійсність або недійсність².

За сучасних ринкових умов, коли комерційний оборот розширюється, його учасниками стають багато нових підприємців, що не мають достатнього практичного досвіду. Збільшується кількість випадків різного роду комерційних зловживань, внаслідок чого виникає безліч правочинів, правова чинність яких їх учасниками потім оспорується. Судова практика незаперечно свідчить про постійне зростання кількості справ, пов'язаних із визнанням недійсними правочинів, насамперед договорів.

В українському законодавстві інститут недійсності правочинів застосовується вже давно, однак дотепер у науці цивільного права не існує єдиної думки щодо визначення поняття недійсності правочинів. В основному всі суперечки зводяться до з'ясування таких питань:

1. Чи є недійсний правочин юридичним фактом взагалі й правочином зокрема?
2. Чи є недійсний правочин правомірною дією, чи все-таки ця дія є неправомірною?

Розглянемо ці питання.

Сучасна теорія права розподіляє юридичні факти на юридичні події та дії. В основі такої класифікації лежить критерій волі.

¹ Ennecerus L., Nipperdey H.C. Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts. 14 Aufl. Tübingen, 1955. Halbbd. 2. S. 607.

² Talamanka M. Inesistenza, nullità ed inefficacia dei negozi giuridici nell'esperienza romana // *Bullettino dell'Istituto di diritto romano*. Vol. CI-CII. 2005. P. 5, nt. 19.

Юридичні події виникають незалежно від волі людей (природна смерть людини, загибель майна внаслідок стихійного лиха). Юридичні події можуть бути абсолютними і відносними. *Абсолютні* юридичні події зовсім не пов'язані з волею людини (наприклад, пожежа внаслідок блискавки). *Відносні* – мають причетність до волі людини, але відбуваються ненавмисно (наприклад, пожежа внаслідок випадкового підпалу).

На відміну від юридичної події **юридична дія** є продуктом свідомих вольових зусиль людини (наприклад, пожежа внаслідок підпалу, юридичний правочин). Розрізняють юридичні дії *правомірні* (що відповідають приписам правових норм) і *неправомірні* (що суперечать закону і є правопорушеннями). М. М. Алексєєв відзначав, що існують факти, змістом яких є тимчасове існування, і факти, змістом яких є сенс. В останніх «лежать “підстави обов'язковості” певної поведінки... інакше кажучи, розум, логос або сенс фактів». Саме ці факти називають нормативними, до них належать обіцянка, договір, правочин, установчі акти тощо, «за своєю внутрішньою природою, за властивим їм логосам зобов'язують до певних дій і вимагають їх». Навпаки, зміст фактів «нормативно-байдужих» подано лише тимчасовим існуванням, але не значенням. Ці факти «не мають логіки, вони ідейно не зв'язують і не зобов'язують, втім на них просто зважають». Нормативно-байдужий факт може «тільки братися до уваги законом як чинник, з яким умовно пов'язується настання прав і обов'язків»³.

Досліджуючи проблеми, пов'язані з недійсними правочинами, не можна залишити без уваги питання про обґрунтованість застосування конструкції «недійсні правочини», враховуючи при цьому висловлену в цивілістиці думку про те, що в такій конструкції поняття «правочин» втрачає один з основних його елементів⁴.

У літературі існують різні точки зору на цю проблему. Одні автори⁵ твердять, що правомірність або неправомірність дії не є необхідною ознакою правочину, а має значення тільки для його наслідків. Інші автори⁶, вважають, що і дійсні, і недійсні правочини є рівною мірою правочинами, а правомірність дії відносять тільки до ознаки дійсного правочину. Треті автори⁷ гадають, що правочинами можуть бути тільки правомірні дії, а недійсні правочини не є правочинами; при цьому деякі із цих науковців висловлюють різного роду застереження.

³ Алексєєв Н.Н. Основы философии права. СПб., 1999. С. 146, 152, 178, 180.

⁴ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. М.: «Статут», 2001. С. 152.

⁵ Генкин Д.М. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону // Ученые записки ВИЮН. 1947. Вып. V. С. 50.

⁶ Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. Изд-во Томского ун-та, 1967. С. 123.

⁷ Перетерский И. С. Гражданский кодекс РСФСР: Научный комментарий. - Вып. 5. - М., 1929. - С. 6; Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву // Советское государство и право. - 1946, - № 3-4. - С. 47-48; Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1955. - С. 141; Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. - М., 1958. - С. 120; Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. - 2-е изд., доп. - М.: Юрайт-М, 2001. - С. 14 -15; Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: Общие положения. - М.: Статут, 2001. - С. 190.

І. Б. Новицький зазначав, що строге розмежування правочину і правових наслідків є необхідним і для протиправного правочину, тому що не можна казати, що він не викликає жодних юридичних наслідків: він не дає тих результатів, на досягнення яких був спрямований, а в результаті його виконання для осіб, що його вчинили, настають інші небажані наслідки. Звідси робиться висновок, що елемент правомірності дії належить до типу даного правочину, а не якого-небудь конкретного правочину, що за своїм змістом може бути і неправомірним, недійсним⁸. І. Б. Новицький з деякими сумнівами погоджувався з думкою про те, що недійсний правочин все-таки є правочином. Н. Л. Дювернуа проводить аналогію між поняттям недійсного правочину і фальшивою монетою. Якщо монета справжня, вона може бути платіжним засобом. Справжність монети є наслідком її дефектів, через які вона не матиме платіжної сили. Втім навіть фальшива монета буде називатися монетою.

В. П. Шахматов, вважаючи, що «недійсний правочин – це правочин, склад якого не відповідає описаним у нормах права ознакам складу правочинів даного виду з огляду на суспільно шкідливі або суспільно небажані властивості»,⁹ гадав, що і дійсний, і недійсний правочин є правочинами, а правомірність дії відносив тільки до ознаки дійсного правочину. Однак, підкреслюючи суспільну шкідливість і небажаність недійсних правочинів, В. П. Шахматов виокремив з їх групи так звані протиправні правочини. І це не заважало йому вважати недійсний правочин різновидом правочину. А. В. Черярин зробив висновок, що недійсний правочин буде правочином, незважаючи на ненастання тих наслідків, яких прагнули сторони при його вчиненні.¹⁰

Принципово інша концепція недійсності була сформульована Д. М. Генкіним¹¹. «Можуть указати, що визнання нікчемних правочинів правочинами (як вид юридичних фактів) стирає загальноприйняту відмінність між правочинами і неправомірними діями – деліктами. Для правочину як юридичного факту, на відміну від делікту, характерна наявність дії (волі), спрямованої на настання, зміну або припинення цивільних правовідносин, тоді як при делікті особа, що його вчинила, зовсім не бажає настання тих або інших правових наслідків. Та обставина, що з факту вчинення правочину можуть випливати не ті юридичні наслідки, досягнення яких прагнули сторони, або не позитивні, а негативні наслідки, не перетворюють правочин у делікт. Правомірність або неправомірність не є необхідним елементом правочину як юридичного факту, а визначає лише ті або інші наслідки правочину»¹². Цю ідею згодом підтримали Н. В. Рабінович і В.

⁸ Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. М., 1954. С. 65-67.

⁹ Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. Томск, 1967. С. 87.

¹⁰ Черярин А.В. Недействительные сделки и их последствия: вопросы теории и правоприменительной практики: дис. ... к.ю.н.: 12.00.03 / А.В. Черярин. – Москва, 2005. С. 20.

¹¹ Генкин Д.М. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону // Ученые записки ВЮОН. М., 1947. Вып. 5. С. 48-51.

¹² Там же. С. 50.

П. Шахматов, що визначали правомірність як ознаку дійсності правочину, але не правочину взагалі¹³.

Логічним наслідком такого підходу стало об'єднання як дійсних, так і недійсних правочинів під однією рубрикою правочину, єдину і достатню ознаку, якого ці автори бачили у спрямованості волі на досягнення правового результату, тобто у правовій меті. Така суб'єктивна характеристика була подана як загальна для дійсних і недійсних правочинів, що відмежовує і тих і інших від делікту. Недійсний правочин, хоча й не створює бажаних правових наслідків, все-таки є правочином, причому не лише за назвою, а й з огляду на класифікацію юридичних фактів; як юридичний факт він залишається правочином, «а втім без приналежного йому правового ефекту»¹⁴, і «недійсний саме як правочин, на підставі властивих йому як правочину недоліків»¹⁵.

Однак в іншому цей напрям, як і попередній, не виявляє єдності. Якщо Н. В. Рабинович усі недійсні правочини подавала водночас і як правочини, і як особливі «неделіктні» правопорушення,¹⁶ то В. П. Шахматов визнавав подібну подвійність лише стосовно тих недійсних правочинів, за вчинення яких закон передбачає застосування конфіскаційних санкцій, в інших випадках вважав недійсні правочини не протиправними діями, а просто правочинами¹⁷. Разом з тим ці «непротиправні» правочини автор не відносив і до правомірних дій, хоча на відміну від М. М. Агаркова вважав їх юридичними фактами. Кваліфікація таких правочинів з огляду на відповідність їх закону має, на його думку, виражатися в особливій «проміжній» категорії «незабороненості», «категорії, що перебуває між правомірністю й протиправністю». «У таких випадках, - зазначав він, - слід говорити не про правомірність, дозвіл поведінки, а про його незабороненість, причому таку, що робить поведінку з точки зору права небажаною...». Таким чином, невідповідність правочину нормам права може бути забороненою або незабороненою. Відповідно до цього всі недійсні правочини поділяють на протиправні дії, та правочини, хоча й не заборонені законом, втім для нього «небажані», що знаходить свій вияв у настанні для сторін таких правочинів деяких негативних наслідків¹⁸.

І. С. Самощенко зазначав, що «правочин - один із видів дій учасників суспільних відносин. Регулюючи їх, цивільне право не лише визначає загальні умови і порядок їх вчинення, не лише регламентує окремі типи правочинів, й визначає, які правочини незалежно від їх типу є забороненими»¹⁹. Із цього виходить, що заборонений, тобто недійсний, правочин є правочином, що створює особливі наслідки для його учасників.

¹³ Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Л., 1960. С. 5, 11-13; Шахматов В.П. Сделки, совершенные с целью, противной интересам государства и общества. Томск, 1966. С. 9, 14, 16, 25.

¹⁴ Там же. С. 25.

¹⁵ Рабинович Н.В. Указ. соч. С. 12.

¹⁶ Там же. С. 5.

¹⁷ Шахматов В.П. Сделки, совершенные с целью, противной интересам государства и общества. С. 18-22.

¹⁸ Там же. С. 128.

¹⁹ Самощенко И.С. Понятие правонарушения по советскому законодательству. М., 1963. С. 181.

Таким чином, розглянута позиція теоретиків зводиться до того, що недійсний правочин є різновидом правочину, а його недійсність належить більше до його наслідків, ніж до самого правочину.

Ф. С. Хейфец висловлював протилежну думку: «Правочин відрізняється від деліктів не лише спрямованістю на настання, зміну й припинення цивільного правовідношення, а й тими обставинами, що правочини є діями дозволеними, а делікти – діями неправомірними. Крім того, правочин спрямований на досягнення позитивного результату, якого і прагнуть сторони. Настання ж негативних наслідків не є характерним для прагнення суб'єктів самого правочину. Далі автор зазначає, що обов'язковою ознакою правочину є правомірність дії, що становить його суть. Правомірність дії – це конститутивний елемент правочину, що відрізняє його від правопорушення. Відсутність у конкретному правочині елемента правомірності означає, що дія, яка виникла за формою як правочин насправді є не правочином, а правопорушенням²⁰.

Отже, Ф. С. Хейфец і ряд інших авторів²¹ вважають, що в конструкції «недійсного правочину» поняття «правочин» втрачає один з основних його елементів (правочин – «правомірна дія»).

І. С. Перетерський зазначав, що правочином є дія, дозволена законом. Дії, що створюють юридичні наслідки, але не охороняються законом, не є правочинами. Якщо дія має вид правочину, але спрямована проти закону чи в його обхід, вона не є правочином²². Таким чином, І. С. Перетерський відстоював позицію, що за таких обставин слід вести мову не про правочини, а про правопорушення. Ця точка зору була підтримана М. М. Агарковим, який вказував, що при розподілі юридичних дій у системі юридичних фактів на правомірні і неправомірні правочини слід відносити до правомірних. Звертаючи увагу на розбіжності у змісті поняття правочину та термінологією закону з приводу недійсного правочину, М. М. Агарков для усунення таких суперечностей запропонував називати правочинами лише ті волевиявлення, що досягають правового результату, на який вони були спрямовані. Для недійсних правочинів М. М. Агарков запропонував термін «волевиявлення»²³.

Таким чином, М. М. Агарков вирішення сутності питання підмінив термінологічними міркуваннями і при цьому не усунув суперечності закону з термінологією, запропонованою ним, тому що закон говорить про недійсні правочини, а не про недійсні волевиявлення.

Д. О. Тузов зазначав, що недійсний правочин як такий (саме як правочин) не є юридичним фактом. Це – дія, що для права є байдужою. Вона не забороняється, але й не санкціонується об'єктивним правом, не береться ним під свій захист. Недійсність є не більш ніж просте заперечення дійсності, правового ефекту... Якщо правопорядок і пов'язує з недійсним правочином в конкретному випадку якісь правові наслідки, то такий

²⁰ Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. Изд. 2-е, доп. – М.: Юрайт-М, 2001. С. 14-15.

²¹ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. М.: «Статут», 2001. С. 152, 190.

²² Перетерский И.С. Гражданский кодекс РСФСР / Научный комментарий. – Вып. 5. – М., 1929.

²³ Агарков М.М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву // Советское государство и право. – 1946. - № 3-4.

правочин має обговорюватися вже в контексті тих норм, які ці наслідки передбачають і з погляду яких він є не «недійсним правочином», а іншим, цілком дійсним, юридичним фактом²⁴.

Отже, як бачимо, міркування про поняття недійсності правочину є дуже різними.

Зі змісту п. 1 ст. 202 ЦК України виходить, що правочинами є дії особи, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, і в цьому розумінні зазначені дії можуть бути тільки правомірними, що не суперечать законодавству. Цивільним кодексом УРСР (ст. 48) закріплювалося: недійсним є той правочин, який не відповідає вимогам закону. А отже, недійсним мав визнаватися будь-який правочин, що не відповідав вимогам закону, незалежно від того, у чому саме полягає його порушення. Під терміном «закон» судова практика розуміла не тільки акти законодавчого органу, а й будь-які інші акти, видані органами державної влади та управління²⁵. На думку В. І. Підвисоцького, визначення недійсного правочину обов'язково має містити сутність недійсного правочину. А тому зміст положення ст. 48 ЦК УРСР з цього питання не дає достатніх підстав для того, щоб вважати, що сутність недійсних правочинів полягає тільки в їх невідповідності вимогам норм права... Тому поняття недійсного правочину насамперед слід формулювати, виходячи з визначення сутності самої недійсності²⁶. Під недійсністю правочину О. А. Красавчиків розумів ненастання на підставі закону тих юридичних наслідків, які сторони бажали породити своїми діями при укладанні правочину²⁷. В. О. Рясенцев зазначав, що недійсність правочину – це його дефектність, яка обумовлена порушенням ним вимог закону²⁸. В. П. Шахматов запропонував таке визначення поняття недійсного правочину: недійсним є правочин, склад якого не відповідає зазначеним у нормах права ознакам складу правочинів даного виду, внаслідок суспільно шкідливих чи суспільно небажаних властивостей²⁹. Таке визначення є прийнятним, але посилення на шкідливість чи суспільну небажаність недійсних правочинів є дещо не виправданим, оскільки такі властивості небажані не тільки для недійсних правочинів, а й для будь-яких інших юридичних фактів. В. І. Підвисоцький наводить таке визначення: недійсним є правочин, положення (зміст) якого суперечить законодавству, а юридичні наслідки такого правочину не відповідають його змісту³⁰.

ЦК України не містить прямого визначення поняття недійсного правочину, втім аналіз окремих його норм (статті 203, 215 ЦК) дає можливість навести таке його визначення: недійсним є правочин, зміст якого суперечить ЦК України, іншим актам

²⁴ Тузов Д.О. Недействительность и противоправность. С. 66.

²⁵ Про судову практику в справах про визнання угод недійсними / Постанова Пленума Верховного суду України від 28.04.1978 р. № 3 // Юридичний вісник України. – 2001. - № 37.

²⁶ Підвисоцький В.І. Правова природа та поняття недійсного правочину // Бюлетень Міністерства юстиції України № 2 (52), 2006. С. 78.

²⁷ Красавчикова О.А. Гражданский кодекс РСФСР / Учебно-практическое пособие. – Свердловск, 1965. С. 56.

²⁸ Рясенцев В.А. Советское гражданское право. – М., 1965. – Т.1. С. 83.

²⁹ Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. – Томск, 1967. – С. 307.

³⁰ Підвисоцький В.І. Правова природа та поняття недійсного правочину // Бюлетень Міністерства юстиції України № 2 (52), 2006. – С. 80.

цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства: наявність в осіб, які вчиняють правочин, необхідного обсягу цивільної дієздатності; відповідність вільного волевиявлення учасника правочину його внутрішній волі; спрямованість результату правочину на реальне настання правових наслідків, обумовлених ним; відповідність правочинів, що вчиняються батьками (усиновлювачами), інтересам їх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей; вчинення правочину у формі, встановленій законом. Хоча недодержання стороною (сторонами) останньої вимоги не визнається загальною підставою його недійсності, ЦК України передбачає можливість настання таких наслідків у випадках, прямо передбачених законом (статті 219 – 220 ЦК).

Таким чином варто звернути увагу на необхідність чіткого визначення двох понять: правочин і недійсність. Під **правочином** розуміють волевиявлення (юридичний факт), спрямоване на настання певних юридичних наслідків. Під **недійсністю** слід розуміти заперечення правом тих юридичних наслідків, на які був спрямований правочин - волевиявлення. При визначенні поняття недійсності важливо мати на увазі розмежування понять правочину – юридичного факту й правочину - правовідношення. Із цього виходить, що коли говорять про «недійсність правочину», повинні розуміти недійсність (заперечення) тих прав і обов'язків, які мали настати з правочину, але внаслідок певних підстав вони не настали.

Таким чином, мова йде не про заперечення правочину - юридичного факту, а про заперечення правочину - правовідношення.

Згідно з п. 1 ст. 216 ЦК «недійсний правочин не створює юридичних наслідків...» і відповідно до п. 1 ст. 236 ЦК «... недійсний з моменту його вчинення» (тут уже йдеться про правочин як юридичний факт).

Отже, поняття недійсності за своїм визначенням насамперед належить до юридичних наслідків, або правочину - правовідношення, а не до правочину - юридичного факту. Підстави ж недійсності можуть лежати як у правочині - факті, так і в правочині - правовідношенні, однак за часом вони мають існувати на момент вчинення правочину – юридичного факту.

Підсумовуючи зазначене, можна навести загальне визначення поняття недійсності правочинів. Під **недійсністю правочинів** слід розуміти настання тією чи іншою мірою юридичних наслідків (правочину - правовідношення) з підстав, що існують у момент вчинення правочину – юридичного факту.

При цьому ЦК під терміном «недійсний правочин» може розуміти як правочин - юридичний факт (у цьому змісті термін «недійсний правочин» означатиме правочин, що не створює юридичних наслідків, на які була спрямована воля сторін), так і правочин - правовідношення, що заперечується правом через ті чи інші юридичні недоліки, що мали місце у момент вчинення правочину – юридичного факту.